

O‘.HOSHIMOV ASARLARIDA O‘ZGARISHGA
UCHRAMAGAN FRAZEOLOGIZMLAR

Kattabekova Fazilat Ulug`bek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti

O`zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada frazeologik birliklar, frazeologik sinonimlar, uning boshqa til faktlaridan farqlari haqida fikr yuritiladi. Yozuvchi O‘Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida qo‘llangan frazeologik sinonimlar, ularning asar qahramonlarining ruhiy holatlarini, nutqning ekspressivligini ifodalash uchun xizmat qilganligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: nutq, frazeologik birliklar, frazeologik sinonimlar, kontekst, bir ma’noilik, sinonimiya qatori, ruhiy holatlar, nutqning ekspressivligi

Har bir yozuvchining frazeologizmlardan foydalanish uslub va yo`nalishlari bo`ladi. Morfologik va sintaktik sath hodisalarini o`zida mujassamlashtirgan grammatika va unga xos ma`nolar frazeologizmning —ichki tomoni bilan xarakterlanuvchi, farqlanuvchi ma`nolardir. Bunday ma`nolar, eng avvalo, funksional xususiyatlarga emas, balki shakliy xususiyatlarga asoslangan bo`ladi. Alohida olingan frazeologizmlar ma`nosi predmet - hodisalar haqida tushuncha anglatish xususiyatiga ega bo`ladi; gap ma`nosi esa ana shu predmet-hodisalarning obyektiv borliqdagi holatini bildiradi. Boshqacha ta`bir bilan aytganda, alohida olingan frazeologizmlar gapdan tashqarida ba`zan mavhumlik ma`nosiga ega bo`lsa, gap tarkibida ular konkret ma`nolar kasb etadi. Lug`aviy va grammatik ma`nolar biri boshqasi bilan bog`liq bo`lgan semantik tushunchalardir. Lug`at bo`lmasa, grammatika ham bo`lmaganidek, lug`aviy ma`nolar bo`lmasa, grammatik ma`nolar ham bo`lmaydi. Yana soddaroq qilib aytganda, frazeologizm va so`z bo`lmasa, nutqiy-sintaktik butunliklar ham bo`lmaydi. Sintatik butunliklar (aniqrog`i, gaplar)ning ma`nosi, ularning kommunikativ qiymati ma`lum ma`nolarda qo`llangan frazeologizmlar, so`zlar orqali belgilanadi. Chunki frazeologizmning haqiqiy ma`nosi sintaktik qurshovda yuzaga chiqadi. Frazeologizmlar nutqiy jarayonda (sintaktik qurshovda) funksional ma`noga ega bo`ladi. Frazeologizmlarning nutqiy jarayonda funksional ma`no kasb etishi fikrning tug`ilishiga turtki bo`ladi. Yana ta`kidlaymiz: frazeologizmlarning funksional ma`nolari sintaktik qurilmalar doirasida ma`lum bo`ladi. Har qanday gap ana shu jarayon mahsuli sifatida konkretlashadi, boshqa gaplardan farq qiladi. Gaplardagi fikr (mazmun)ning individuallashuvi (xususiylashuvi) quyidagi to`rt komponent hisobiga amalga oshadi. Ular: a) frazeologizmlarning individual lug`aviy ma`nolari; b) frazeologizmlarning grammatik

ma`nolari; v) frazeologizmlarning nutq vaziyati bilan bog`lik, funksional ma`nolari; g) frazeologizmlarning boshqa so`zlar bilan munosabatidan hosil bo`luvchi qurilmalar ma`nosi. Ana shu to`rt komponent asosida frazeologizmlarning konnotativ ma`nolari shakllanadi. Shu narsaga e`tibor berish zarurki, frazeologizmning semantik-grammatik modellashtirilishida uning ayrim lug`aviy birliklari muhim ahamiyat kasb etadiki, ularni inkor etish to`g`ri bo`lmaydi. Bunday lug`aviy birliklarning frazeologizmga bo`lgan munosabati grammatik xarakter kasb etib, ularning leksik ahamiyati kuchsizlashadi. Shuni alohida e`tirof etish zarurki, frazeologizmning semantik qurilishida so`zlarning denotativ ma`nolari emas, balki ularning ma`lum bir lug`aviy guruhga xoslangan konnotativ ma`nolari muhim ahamiyatga ega bo`ladi. Chunki frazeologizm semantik qurilishida so`zlarning denotativ ma`nolari so`nib, konnotativ ma`no qiymati kasb etish hollari ko`p uchraydi. Frazeologizm semantikasi turli sabablar bilan bog`lanuvchi murakkab qurilma bo`lganligi uchun frazeologizmning grammatik va semantik jabhasida muttasil ravishda nomuvofiqliklar yuz berib turadi. Mumtoz va hozirgi badiiy adabiyotda frazeologizmlarning paydo bo`lishining ikki usuli yaqqol ko`zga tashlanadi. Birinchidan, badiiy asarlarda til taraqqiyoti jarayonida ko`p ishlanib, silliqlashib, takomillashib, bir butun holga kelib qolgan frazeologizmlardan ham o`rinli foydalanilganligini kuzatamiz. Ular adabiy tilda ham, so`zlashuv nutqida ham qollaniladi: Norxola achchig`idan tushib, muloyim ohangda gapirardi (S.Nazar. Yashil boylik, 101). Bu gapni eshitib, oyimning achchig`i qistab ketdi (H.Nazir. Cho`l havosi, 71). Bu misollarimizda "achchig`idan tushib" frazeologizmi umumnutqqa, "achchig`i qistab" iborasi esa individual nutqqa xoslangan. Ikkinchidan, frazeologizmlar og`zaki va yozma nutqda davr va sharoit talabiga ko`ra shakl yoki mazmun jihatidan o`zgarishga uchraydi. Masalan, so`z san`atkorlari o`z asarlari g`oyasining kitobxonga tez etib borishini ta`minlash, badiiyligini kuchaytirish uchun frazeologizmlardan foydalanadilar, asar mazmuniga moslashtiradi. Bunday vaqtda ba`zan frazeologizmlarning ma`nosi kengayadi, o`zgaradi. shakli ixchamlashadi yoki tarkibida o`rin almashtirishlar yuz beradi. Masalan, hozirgi o`zbek adabiy tilida —o`z gazi bilan o`lchamoq frazeologizmi mavjud. Abdulla Qahhor O`rmonjonning kelgusi avlod didini belgilashga biz ojizlik qilamiz, ularning did-orzusini tushunishga bizning nuqtai nazarimiz to`g`ri kelmaydi, degan fikrini yorqin ifodalash uchun mana shu frazeologizm zamiridagi —o`zining o`lchovi, andazasi bilan o`lchash tasavvuridan, obrazidan foydalanadi. Abdulla Qahhor bu obraz talqiniga —o`lchashga gazi yaramay qolmoq, eskilik qilmoq tarzida yangicha yo`nalish, yangicha tus beradi. Natijada —tushunishga ojizlik qilmoq degan ma`noni ifodalaydigai yangi, original frazeologizm vujudga keladi: o`lchagani gazi eskilik qilmoq. Bu frazeologizm O`rmonjonning fikrini yorqin, obrazli qilib ifodalashga imkon bergan: Ellik yildan keyin qandoq bo`lishini bilmaymiz, chunki bu mana shu uylarda tug`iladigan, shu qishloqda o`sadigan bolalarning didiga, orzusiga bog`liq.

Bularning didini. orzusini o`lchagani bizning gazimiz eskilik qiladi (A.Qahhor. Asarlar. 3, 59)20 . Ulug` yozuvchi A.Qahhor singari O`Hoshimovning ham frazeologizmlardan foydalanishdagi o`ziga xos maktab yo`li bor desak mubolag`a bo`lmaydi. Badiiy asarlarda qo`llanilgan frazeologik birliklarni mufassal o`rganganimizda, ularni xalqchil, adabiy tilga oidligi yoki individual xarakterga ega xususiyatlari bilan ham farqlab o`rganishimiz maqsadga muvofiqdir. Mazkur til birliklarining qaysi adabiy tilga oid, qaysi yozuvchining individual yondashuvi asosida nutqiy jarayonda yaratilgan, buni biz Sh.Rahmatullaevning —O`zbek tilining frazeologik lug`atiga tayangan holda farqlashga harakat qildik. Bevosita solishtirishlar natijasida yozuvchining tildan foydalanish mahorati namoyon bo`ladi. O`Hoshimovning —Dunyoning ishlari, —Ikki eshik orasi, —Tushda kechgan umrlar, —Bahor qaytmaydi va shu kabi asarlarida qo`llanilgan frazeologik birliklarni to`plab, o`rganganimizda o`zgarishga uchramagan va qayta ishlangan frazemalarni ajratib tahlil etdik. Quyida ulardan bir qanchasini tahlilga tortamiz: 1. Pinakka ketmoq Ma`nosi: a) uxlab qolmoq; b) o`ylanish holatida bo`lmoq (xayolga cho`mmoq). Misol: Alimardon yaproqlarning pirpirab uchishini tomosha qila – qila pinakka ketdi (O`H. Bahor qaytmaydi, 468.). 2. Damini rostlamoq Sinonimi: nafasini rostlamoq. Ma`nosi: to`xtab, nafas olmoq, tin olmoq, dam olmoq. Misol: Nihoyat, sekin – sekin damini rostladi, hovliga tikilgancha bir tekis, chuqur – chuqur nafas ola boshladi (Bahor qaytmaydi, 465.). 3. Burnini suqmoq Sinonimi: a) bosh suqmoq; b) burnini tiqmoq; s) tumshug`ini tiqmoq (salbiy); d) chovlisini solmoq. Ma`nosi: hamma narsaga aralashmoq Misol: Aytyapmanku, burnini suqmagan joyi yo`q edi bu bolaning (Tushda kechgan umrlar, 43.). 4. Og`zidan bol tommoq Ma`nosi: Misol: Matematika o`qituvchisi Hakimov katta tanaffusda og`zidan bol tomib yaponlarni maqtabdi (Tushda kechgan umrlar, 82.). 5. Qo`y og`zidan cho`p olmaslik Ma`nosi: nihoyat darajada beozor, mo`min Misol: To`laganova qo`y og`zidan cho`p olmagan farishta (Tushda kechgan umrlar, 226.). 6. Olamdan o`tmoq Varianti: olamdan ketmoq Ma`nosi: o`lmoq 30 Misol: Meni shuncha o`limdan asrab qolgan odam shundoq ko`z o`ngimda olamdan o`tdi (Ikki eshik orasi, 192.). Yozuvchi qalamiga oid asarlarda ba`zi iboralar sinonimlari bilan almashtirilgan, ba`zan esa tarkibidagi ayrim so`zlarning tushirib, qisqartirilib ham qo`llanishlari holati uchraydi. Bu holat frazeologizmlarning ma`nosini umumlashtirish, abstraktlashtirish, kengaytirish uchun xizmat qiladi. O`Hoshimov qahramonlarning bir – biriga bo`lgan munosabatini ochishga xizmat qiladigan frazeologizmlarni mohirlik bilan tanlay olgan. Yozuvchi so`zlarning ma`nosidagi eng nozik emotsional farqlarni seza olgan. 1. Umri bino bo`lmoq Ma`nosi: tug`ilganidan beri hayotida (o`zining) Misol: Bir og`iz aytmadim: “Hoy, men ham odammanku, umrim bino bo`lib, halovat ko`ramanmi, yo`qmi?” – demadim (Tushda kechgan umrlar, 5.). 2. Qulog`ini qoqib qo`liga bermoq Sinonimi: a) quloq – miyasini qoqib, qo`liga tutqazmoq; b) quloq – miyasini yemoq. Ma`nosi: so`rayverib, sergapligi

bilan miyasini charchatmoq, shovqini bilan bezdirmoq. Misol: Har kuni o`n martadan qulog`ingni qoqib qo`lingga beradigan xotining bo`lmasa, yo`lingga termulib turgan bolalaring bo`lmasa, gapni kim qo`yibdi senga! (Ikki eshik orasi, 8.). 3. Og`iz ko`pirtirmoq Varianti: og`zini ko`pirtirmoq Ma`nosi: ko`p va maqtanib gapirmoq, ortiqcha maqtab yuborish. Misol: Hakimov og`iz ko`pirtirib, yaponni ulug`lagan (Tushda kechgan umrlar, 82.). 4. San – manga bormoq Sinonimi: adi – badiga bormoq Varianti: san-u manga bormoq, san-mangacha yetib bormoq. Ma`nosi: kim kim bilan janjallashuv, tortishuv darajasiga etib bormoq. 31 Misol: Bironta qo`shni bilan san – manga bormaganmisizlar? (Tushda kechgan umrlar, 35.). 5. Kapalagi uchmoq Ma`nosi: 1) kayfi uchmoq; 2) gap eshitib hayratda qolmoq Misol: Sirojiddin fizkultura institutiga kirmoqchi ekanini aytgan edi, dadasining kapalagi uchib ketdi. “Hozirgi imtihonni bolalar emas, ota – onalar topshiradi, u yerda mening hech kimim yo`q!” deb dag`dag`a qildi. Frazeologik ibora zamiridagi obrazni konkretlashtirish ba`zan ma`noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Yozuvchi asarlarida ba`zi frazeologizmlarning qayta – qayta ishlatilish holatlari kuzatilsa ham, ammo ularning vazifasi jarayonni umuman boshqacha yoritish, ma`no ko`lamini kuchaytirish uchun xizmat qilgan. 1. Ko`ngliga g`ul-g`ula tushmoq Sinonimi: tashvishga tushmoq Varianti: ko`ngliga g`ul-g`ula solmoq; ko`ngliga g`ashlik tushmoq. Ma`nosi: biror narsadan tashvishlanmoq, behalovat bo`lmoq. Misol: Qo`limni sekin bo`shatdim-u o`sha zahoti ko`nglimga yana g`ul-g`ula tushdi: poezd kelib qolsachi? (Ikki eshik orasi, 19.). 2. Dami ichiga tushmoq Varianti: damini yutmoq, nafasini ichiga yutmoq, damini ichiga olmoq, nafasini ichiga olmoq. Ma`nosi: bir so`z ham ayta olmay qolmoq, hech qanday tovush chiqarmaslik. Misol: Kelaveringlar, kelaveringlar, - dedim damim ichimga tushib (Shaharlik kuyov, 403.). 3. Boshini qotirmoq Varianti: boshi qotdi Ma`nosi: miyasini charchatib yubormoq, bir ilojini topolmay qoliglik. Misol: Ammo Nilufar pishiq qiz: bijir – bijir qilib boshini qotirib tashlaydi, jinnivoy! (Ikki eshik orasi, 10.). 4. Qulog`ini ding qilmoq 32 Ma`nosi: diqqat bilan tinglashga tayyor bo`lmoq Misol: Kechqurun qulog`imni ding qilib turgan edim, ko`chada qo`shni bolalar chaqirib qolishdi (Dunyoning ishlari, 26.). 5. Jahli burn(i)ning uchida turmoq Sinonimi: jahli tez Ma`nosi: arzimagan narsadan ham tezda tutaqib achchiqlanmoq Misol: - Voy – bo`, jahlingiz burningizning uchida turadi-ya! (Ikki eshik orasi, 216.). Frazeologizmlarning tarkibida nechta so`z ishtirok etishiga qaramay, ular yagona umumiy ma`no bilan birlashadi va emotsional-ekspressiv ma`noni ifodalaydi. Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazli va ta`sirchan vosita sifatida ko`p qo`llanadi. Shuni ham aytish kerakki, hozirgi tilimizda —qolipga kirib qolgan iboralar ham qachondir nutq so`zlanib turgan paytda yuzaga kelgan; til taraqqiyoti jarayonida ko`p ishlanib, silliqlashib, takomillashib, bir butun holga kelib qolgan. Adabiyotimizda qayd etilayotganidek, frazeologiyaning muhim manbalaridan biri ham shundadir. Frazeologizmlar kuchli obrazlikka, bo`yoqdorlikka ega bo`lib, ayrimlarida stilistik bo`yoqdorlik sust bo`lishi

mumkin. Bunday holatda esa frazeologik variantlarini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Frazeologik variantlar asos frazeologizmlarning bir ko'rinishi bo'lib, ma'no, stilistik va sintaktik vazifalariga ko'ra, aynan o'xshash bo'ladi. Ularning leksik tarkibida qisman o'zgarish bo'lishi mumkin. Ular asosida aynan bir obraz yotadi. Frazeologizmlarning leksik variantlanishi uch xil usulda yuz beradi: A) leksik almashinish; B) leksik tanlash; S) leksik qo'shish. Frazeologizmlarning bunday variantlanishi natijasida ma'no qirralarida ma'lum o'zgarishlar bo'ladi. Bu o'zgarishlar ma'noning kuchayishi, bo'yoqdorlikning oshishini ta'minlaydi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh.,—O'zbek tilining frazeologik lug'ati- T.: —O'qituvchi,
2. 1978 –229 b. 2. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, – Т.: —Ўқитувчи, 1980. – 448 б.
3. Narimonova Z. Frazeologik iboralarning tarjimasini haqida.//O'zMU to'plami, 2007.
4. Rafiyev A. Iboralar nutqimiz ko'rki , —T.:Fan, 1985
5. Hoshimov O'. —Dunyoning ishlari - T.: Toshkent, 2012
6. Hoshimov O'.—Ikki eshik orasi – T.: 1989